"...τα έθιμα και τα δρώμενα αυτής της περιόδου έχουν έναν σαφή ερωτικό χαρακτήρα, καθώς ο λαϊκός άνθρωπος πίστευε ότι αναπαριστώντας συμβολικά, με λόγια ή πράξεις, τη γενετήσια διαδικασία μπορούσε να επιδράσει θετικά πάνω στη γονιμότητα της φύσης στο σύνολό της. "

Εντυπη Έκδοση
Βιβλιοθήκη, Σάββατο 5 Μαρτίου 2011
Τελετουργίες και δρώ μενα στην Θρακική Αποκριά

Του Μ.Γ. Βαρβούνη*

Ανοιξιάτικη, ως προς τον χρονικό προσδιορισμό της, είναι πάντοτε και η Αποκριά, η πολυσήμαντη αυτή περίοδος, που μεσολαβεί ανάμεσα στο Δωδεκαήμερο και στη Μεγάλη Τεσσαρακοστή.

Παρά τις σχετικές αυστηρές εκκλησιαστικές απαγορεύσεις, ο λαός δεν εκλαμβάνει την Αποκριά ως περίοδο πνευματικής προετοιμασίας για τη νηστεία που ακολουθεί, αλλά τη θεωρεί χρόνο γλεντιού και ξενοιασιάς, αλλά και διαβατήρια περίοδο, κατά την οποία μπορεί συμβολικά να επηρεάσει την ερχόμενη και προσδοκώμενη εαρινή βλάστηση και καρποφορία. Για τον λόγο αυτό, τα έθιμα και τα δρώμενα αυτής της περιόδου έχουν έναν σαφή ερωτικό χαρακτήρα, καθώς ο λαϊκός άνθρωπος πίστευε ότι αναπαριστώντας συμβολικά, με λόγια ή πράξεις, τη γενετήσια διαδικασία μπορούσε να επιδράσει θετικά πάνω στη γονιμότητα της φύσης στο σύνολό της.

Φυσικά, με την πάροδο των χρόνων οι αντιλήψεις αυτές άλλαξαν, με συνέπεια τα ερωτικά αποκριάτικα δρώμενα να προσλάβουν τον χαρακτήρα μυητικών τελετουργιών για τα νεότερα μέλη της κοινότητας και κατόπιν να εκπέσουν σε απλές σατιρικές παραστάσεις, στο βάθος ωστόσο των οποίων διακρίνονται οι παλαιοί ισχυροί συμβολισμοί. Για τους λόγους αυτούς, τα λαϊκά δρώμενα της Αποκριάς έχουν ιδιαίτερο χαρακτήρα, συχνά δε προβάλλουν το ιδεολόγημα ενός «ανάποδου» ή «ανεστραμμένου» κόσμου, στον οποίο οι αξίες και οι κανόνες έχουν αντιστραφεί, δίνοντας στον άνθρωπο τη δυνατότητα να βγει, για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, έξω από τους κανόνες της καθημερινής ζωής. Η διαδικασία αυτή λειτουργεί ως μηχανισμός εκτόνωσης, και στο πλαίσιο αυτό πρέπει να θεωρηθούν και τα αποκριάτικα δρώμενα της Θράκης, για τα οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποκριάτικης πομπής έχουμε από πληροφορίες και καταγραφές για τον λαϊκό πολιτισμό στο Σαμοκόβι της Ανατολικής Θράκης. Με βάση τα παραπάνω, στο Σαμοκόβι της Ανατολικής Θράκης απαντούν τόσο οι ζωόμορφες και οι θηριόμορφες μεταμφιέσεις όσο και το άσεμνο και βωμολοχικό στοιχείο, συνδυασμένο με τη γονιμική παράσταση του γάμου, στον οποίο τελικά ένας από τους νεόνυμφους πεθαίνει, για να αναστηθεί από τον γιατρό. Και ακριβώς στην ανάσταση αυτή βρίσκεται το αρχέτυπο της

ποθούμενης «ανάστασης» του σταριού από τον χωμάτινο «τάφο» του, όπου το εγκλώβισε η φθινοπωρινή σπορά, για να αποδώσει τη σπορά που θα θρέψει την κοινότητα για ακόμη έναν χρόνο.

Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθούμε ιδιαίτερα στο ζήτημα της μεταφοράς τελετουργικών μορφών από μια περιοχή σε άλλη, σύμφωνα με την πάγια και ισχυρή αγάπη που ο λαός τρέφει για κάθε μορφή τελετουργίας, και με βάση την οποία υιοθετεί πάντοτε τις τελετουργίες που τον εντυπωσιάζουν, εμπλουτίζοντας το τελετουργικό ρεπερτόριο κάθε περιοχής. Ο Ευστρ. Ζήσης, για παράδειγμα, παραδίδει μια τέτοια περίπτωση μεταφύτευσης μορφών από το καρναβάλι της Κεφαλονιάς στην περιοχή της Ραιδεστού, από έναν κεφαλονίτη δάσκαλο, στις αρχές του 20ού αιώνα. Η περίπτωση αυτή μάς δείχνει πόσο σημαντική είναι η συγκριτική μελέτη και η διασταύρωση των πληροφοριών για τις λαϊκές θρησκευτικές τελετουργίες, αφού αυτές με όχημα την αγάπη του λαϊκού ανθρώπου για τις τελεστικές και τελετουργικές παραστατικές μορφές, όπως προαναφέρθηκε, συχνά ταξιδεύουν από τόπο σε τόπο, εμφανιζόμενες σε περιοχές στην παράδοση των οποίων δεν προϋπήρχαν.

Και δεν περιορίζονται οι τελετουργίες μόνο στα υπερφυή και συμβολικά στοιχεία. Σε ορισμένες περιπτώσεις αγκαλιάζουν και άλλους τομείς της λαϊκής καθημερινότητας, όπως για παράδειγμα η τροφή. Μέσα από το τελετουργικό παιχνίδι με τις συμβολικές τροφές (χαλβάς / Σαρακοστή vs αβγό / αρτύσιμη περίοδος) καθαγιάζεται η τροφή, και δίνεται μια παιγνιώδης ευκαιρία στα μέλη της οικογένειας να επικοινωνήσουν, εγκαινιάζοντας τελετουργικά, γι' αυτό και συμβολικά, αλλά και ευετηρικά, υπό την έννοια της ποθούμενης επάρκειας τροφών, τη νεοεισερχόμενη Σαρακοστή. Πρόκειται για μια οριακή και για τον ερχομό της άνοιξης, άρα και για τις σοδειές, περίοδο, κατά την οποία η καλοχρονιά και η υγεία θα αποτελέσουν πρόκριμα για την επιτυχία της ανοιξιάτικης ανθοφορίας και της καλοκαιρινής καρποφορίας. Αρα πρόκειται, σε τελική ανάλυση, για μια ακόμη διαβατήρια τελετουργία.

Τα αποκριάτικα δρώμενα της Θράκης κορυφώνονται ωστόσο κατά την Τυρινή Δευτέρα, μια μέρα που κινείται εθιμικά στην περιοχή της μεθοριακότητας μεταξύ Αποκριάς και Σαρακοστής, μεταξύ οργιαστικού και κατανυκτικού, χαρμόσυνου και πένθιμου, προχριστιανικών επιβιωμάτων και ορθόδοξης χριστιανικής θρησκευτικότητας. Στην Ανατολική Θράκη κυριαρχούσε το λαϊκό δρώμενο του «Καλόγερου», κατά το οποίο δύο άνδρες συγκρούονται για μια γυναίκα, σκοτώνονται και κατόπιν ανασταίνονται θαυματουργικά, προοιωνιζόμενο την ανοιξιάτικη ανάσταση της φύσης, η οποία και αποτελεί το κέντρο του ετήσιου εορτολογικού και παραγωγικού κύκλου στις καθαρά γεωργικές περιοχές, όπως η Ανατολική Θράκη και η Ανατολική Ρωμυλία.

Ηδη ο Γεώργιος Βιζυηνός, το 1888, είχε προσέξει ότι η τρίτη και τελευταία φάση του δρώμενου παρουσίαζε χαρακτηριστικά μιας τελετουργικής αρχαϊκότητας, η οποία διέφερε κατά πολύ από τον ευτράπελο και σατιρικό χαρακτήρα του υπόλοιπου δρώμενου, ακριβώς επειδή συνδέεται με παλαιότατες αντιλήψεις και τελετουργίες, που στόχο είχαν την εξασφάλιση και τη συμβολική ενίσχυση της γονιμότητας της γης, σε μια θρησκευτική βάση. Στην Αδριανούπολη, και μάλιστα στο προάστιο Κιζίκ, το τελετουργικό δρώμενο του Μπέη, όπως το έχει περιγράψει ο Πολ. Παπαχριστοδούλου, παρουσίαζε ορισμένα «διονυσιακά» στοιχεία, σχετιζόμενα κυρίως με την παρουσία φαλλικών συμβόλων και συμβολισμών, και συνδυαζόταν με το δρώμενο της εικονικής δίκης, που παρουσιάζει μεγάλη εξάπλωση όχι μόνο στον ελληνικό χώρο, αλλά και ευρύτερα στην περιοχή της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Στην περιγραφή του τελετουργικού αυτού δρώμενου επικρατούν λοιπόν τα κωμικά, τα σκωπτικά και τα βωμολοχικά στοιχεία, η όλη μάλιστα δομή δείχνει καθαρά ότι πρόκειται για μια δευτερογενή χρήση του βωμολοχικού στοιχείου, που έχει χάσει πλέον τον αρχικό τελετουργικό χαρακτήρα του και έχει περιπέσει στο στάδιο της αστειότητας, αποσκοπεί όχι τόσο στη συμβολική και τελετουργική πρόκληση της γονιμότητας όσο στην πρόκληση του εύκολου γέλιου και στην προβολή της ιδέας για τον «ανάποδο κόσμο» της Αποκριάς.

Αντιθέτως, στο Ορτάκιοϊ της Αδριανούπολης το δρώμενο έχει περιγραφεί διαφορετικά από τον Ν. Ροδοοίνο. Στην περίπτωση αυτή είναι τα αρχέγονα τελετουργικά στοιχεία που δίνουν τον βασικό τόνο, και που δίνουν στον συλλογέα την αφορμή να παραλληλίσει το δρώμενο με τη «μυστικοπαθή μεγαλοπρέπεια» αρχαίων τελετών και εορτών, τουλάχιστον όπως ο ίδιος τις αντιλαμβανόταν και τις φανταζόταν. Κατά την περιγραφή αυτή, το στοιχείο που κυριαρχεί και δίνει τον τόνο είναι η σπορά και η καλλιέργεια των δημητριακών, αλλά και η προσπάθεια τελετουργικού ευνοϊκού επηρεασμού της, γι' αυτό και ο Ν. Ροδοοίνος, σε μια έκρηξη αρχαιολατρίας, ονόμασε το δρώμενο «Δημήτρια», διακρίνοντας μάλιστα σε αυτό τριμερή τελετουργική δομή, αποτελούμενη από προπαρασκευαστικό, πομπικό και τελετουργικό στάδιο.

Από τη σύγκριση των περιγραφών αυτών προκύπτουν ενδιαφέροντα συμπεράσματα για τον ρόλο της τελετουργίας σε κάθε περίπτωση. Στην περίπτωση των τελετουργικών δρώμενων, σημειώνονται ευδιάκριτες εξελίξεις, που προέρχονται από τα στάδια ένταξης του δρώμενου στο κοινωνικό και εθιμικό περιβάλλον του. Διαφορετικές ανάγκες εξυπηρετούσε το τελετουργικό δρώμενο σε μια αγροτική κοινωνία, που ο κύριος στόχος ήταν η γονιμική και ευετηρική ενίσχυση της σοδειάς, και διαφορετικούς σκοπούς υπηρετούσε σε ένα λιγότερο ή περισσότερο αστικοποιημένο περιβάλλον, όπου η καλλιέργεια των δημητριακών ήταν συλλογική ανάμνηση και κυριαρχούσε η αστικής κατασκευής ανάγκη για «ξεφάντωμα». Οι φάσεις μάλιστα αυτές δεν είναι απαραίτητο να είναι χρονικά διάδοχες, μπορεί και να συνυπάρχουν, υπό την έννοια της ασκήσεώς τους σε διαφορετικά -αλλά σύμβια- κοινωνικά, επαγγελματικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα.

Το ίδιο δρώμενο υπήρχε πρωταρχικά στο Κωστί της Ανατολικής Ρωμυλίας, όπου όμως κυριαρχούσε ο οργιαστικός και ευτράπελος χαρακτήρας, καθώς της σκηνής της τελετουργικής αροτρίωσης προηγούνταν διαγωνισμός μεταξύ των γέρων και των νέων του χωριού, σχετικά με το «αμάξι του βασιλιά». Εδώ ο βασικός ήρωας ήταν ο «Κούκερος» ή «Χούχουτος», ο οποίος πριν γευτεί τα φαγητά του τραπεζιού ριχνόταν τελετουργικά στο ποτάμι, το οποίο γονιμοποιούνταν επίσης με τη δαιμονική παρουσία του. Παρόμοια αγωνίσματα είχαν συμβολικό γονιμικό χαρακτήρα ήδη από τα αρχαία χρόνια, αλλά και σε άλλους λαούς.

Η τελετουργική αροτρίωση εδώ συνδυάζεται με την επίσης τελετουργική χρήση και σημασιοδότηση πολλών άλλων γονιμικών και αποτροπαϊκών συμβόλων: στάχτη, πιπεριές, σκόρδα, στεφάνια, τελετουργικές πράξεις και ευχές ευετηρικές, μέσα σε ένα πλαίσιο μεταμφιέσεων και αστεϊσμών, μας δείχνουν ότι οι ίδιες κατά βάσιν τελετουργίες είχαν διαφορετικές όψεις σε διαφορετικούς, ακόμη και γειτονικούς ή πλησιόχωρους οικισμούς. Η τελετουργική αυτή ποικιλία, που αποτελεί και γενικότερο γνώρισμα του ελληνικού λαϊκού πολιτισμού, αλλά και του λαϊκού πολιτισμού της Θράκης, ειδικότερα, συντελεί ώστε η μελέτη των λαϊκών θρησκευτικών τελετουργιών να αναδεικνύεται σε εργαλείο για τη γενικότερη και ουσιαστικότερη μελέτη των πολιτισμικών παραμέτρων, αλλά και των κατά τόπων παραγόντων της παρατηρούμενης μερικής πολιτισμικής διαφοροποίησης, στην Ανατολική και τη Βόρεια Θράκη.

Οπως και να έχει το πράγμα, στο δρώμενο του Καλόγερου υπάρχουν οπωσδήποτε πολλαπλά πολιτισμικά στρώματα, τα οποία αντικατοπτρίζουν και την πολυσύνθετη φύση του γενικότερου λαϊκού πολιτισμού στην Ανατολική Θράκη και στην Ανατολική Ρωμυλία, όπως κυρίως διαφαίνεται από τη μελέτη των τελετουργιών που υπάρχουν στην εθιμική ζωή των Ελλήνων Θρακών στις δύο αυτές περιοχές. Ο κύκλος των εορτών της Αποκριάς, πέρα από τα τελετουργικά λαϊκά δρώμενα για τα οποία γίνεται λόγος σε ειδικό κεφάλαιο της παρούσης μελέτης, περιλαμβάνει και άλλες λαϊκές θρησκευτικές τελετουργίες, που έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Στις τελετουργίες αυτές, που εντάσσονται στον ετήσιο εορτολογικό κύκλο, κυριαρχούν τα νεκροδαιμονικά και νεκρολατρικά στοιχεία, αφού η συγκεκριμένη χρονική περίοδος από τον λαό συσχετίζεται με τους νεκρούς, στο πλαίσιο μιας δοξασίας για την «απόλυση» των ψυχών, που κατά τον Γ.Α. Μέγα έχει μάλλον ινδογερμανική προέλευση.

Την Κυριακή της Τυρινής, στην Αγχίαλο της Βόρειας Θράκης συνήθιζαν να πηγαίνουν στην παραλία, όπου διοργάνωναν τελετουργικούς ιππικούς αγώνες, ο νικητής των οποίων έπαιρνε ως έπαθλο μαντίλια. Η ανταγωνιστική τελετουργία των αγώνων σχετίζεται με την έννοια της ενδυνάμωσης των πνευμάτων της φύσης και της βλάστησης, που ο λαός πιστεύει ότι ξυπνούν αυτή την περίοδο. Στο ίδιο πλαίσιο, επιστρατεύονται ηλιολατρικές τελετουργίες, όπως το άναμμα φωτιάς που την υπερπηδούν όλοι -εξορκίζοντας μάλιστα τα

βλαπτικά έντομα με την επωδή «ψύλλ' κόρφες στον καλόγερο»- στο πλαίσιο μιας καθαρτήριας τελετουργίας, που κατά τον Γ.Α. Μέγα αποσκοπεί στον εξορκισμό και των δαιμονικών, άρα επικίνδυνων για τον άνθρωπο πνευμάτων, αλλά και των δαιμονοποιημένων από τον λαό ασθενειών. Αυτές τις εθιμικές πυρές, στα χωριά της Ανατολικής Θράκης τις ονομάζουν «μπουμπούνες».

Στο Σιναπλί και στο Καβακλί της Βόρειας Θράκης συνήθιζαν τους τελετουργικούς πυροβολισμούς στη διάρκεια των αποκριάτικων γλεντιών. Είναι βέβαια γνωστό ότι οι τελετουργικά δημιουργημένοι θόρυβοι έχουν -κατά τη λαϊκή πίστη- την ιδιότητα να αποδιώκουν τα κακοποιά πνεύματα, και αυτή ακριβώς είναι η λειτουργικότητά τους, στο πλαίσιο των τελετουργιών που μας απασχολούν εδώ. Σε ένα δεύτερο ωστόσο επίπεδο, τα ίδια τελετουργικά στοιχεία λειτουργούν και επικοινωνιακά, υπό την έννοια της διά του πανηγυρικού θορύβου γνωστοποίησης, κάποτε δε και επισημοποίησης, ενός σημαντικού για τη ζωή των ανθρώπων γεγονότος: χωρίς πυροβολισμούς, σε πολλές ελληνικές περιοχές, ο αρραβώνας ή ο γάμος δεν μπορούσε να θεωρηθεί τελειωμένος και ολοκληρωμένος.

Μια τελευταία παρατήρηση αφορά τα συνήθη, σε παρόμοιες οριακές στιγμές και διαβάσεις, τελετουργικά μαντεύματα. Την τελευταία Κυριακή της Αποκριάς οι κοπέλες, στη Βόρεια Θράκη, αλάτιζαν την τελευταία μπουκιά του δείπνου, και την κρατούσαν κάτω από το μαξιλάρι τους, περιμένοντας ότι θα έβλεπαν τον άντρα που θα παντρεύονταν. Την επόμενη πάλι μέρα, την Καθαρή Δευτέρα, στην Ανατολική Θράκη, η κοπέλα που ήθελε να προκαλέσει μαντικό περί γάμου όνειρο, στο πλαίσιο μιας τελετουργικής ονειρομαντείας, τυλιγόταν με «χρυσομάντιλο», το οποίο έδενε πίσω της με τρεις κόμπους ή έβαζε μια τελετουργική πίτα κάτω από το μαξιλάρι της, που ονομαζόταν «αρμυροκουλούρα» ή «σαρακοστοκουλούρα».

Η στιγμή θεωρείται από τον λαό κατάλληλη για την άσκηση τελετουργικής μαντείας, και μάλιστα για το κρίσιμο ζήτημα του γάμου, που σχετίζεται με την έννοια της γονιμότητας, αφού τις ίδιες μέρες τα μαγικά, παντοδύναμα και μαντικά πνεύματα των νεκρών προγόνων βρίσκονται στον «πάνω κόσμο» και πλησιάζουν τους ζωντανούς. Στην πίστη άλλωστε αυτή στηρίζεται και η νεκρολατρική πρακτική των Ψυχοσάββατων, που έχει υιοθετηθεί -υπό χριστιανικό βέβαια επικάλυμμα και με τους δικούς της όρους- και από την Ορθόδοξη Εκκλησία. Είναι πράγματι εορτολογική περίσταση τελετουργικά φορτισμένη, γι' αυτό και ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα για την ατομική, οικογενειακή και συλλογική-κοινωνική ζωή του λαϊκού ανθρώπου.

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Γ. Ν. Αικατερινίδης, Γιορτές και δρώμενα στο νομό Δράμας. Εκδοση Τοπική Ενωση Δήμων και Κοινοτήτων Νομού Δράμας, 1997.

2. Κατ. Κακούρη, Διονυσιακά. Εκ της σημερινής λατρείας των Θρακών. Αθήναι, 1963.

3. Γ. Α. Μέγας, Ελληνικές εορτές και έθιμα της λαϊκής λατρείας, Αθήναι, 1956.

4. M.Nillson, Greek popular religion. New York, 1940 (ελληνική μετάφραση Ι. Θ. Κακριδή, Αθήνα, 1953).

5. Ν. Γ. Πολίτης, Λαογραφικά Σύμμεικτα 1, Αθήναι, 1920.

6. W. Pucher, Brauchtumserscheinungen im griechischen Jahreslauf und ihre Beziehungen zum Volkstheater, Wien, 1977.

7. Κ. Ρωμαίος, Κοντά στις ρίζες, Αθήνα, 1980 (β' έκδ.).

* Ο Μ.Γ. Βαρβούνης είναι αναπληρωτής καθηγητής Λαογραφίας στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης / Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας.